

тримку дослідницьким проектам у відповідних областях хімії або бере участь у їх фінансуванні. Крім того, в ОЗХЗ також є інформаційна служба для компаній, окремих осіб і посадових осіб. Ця служба безкоштовно надає інформацію про матеріали, які можуть використовуватися замість токсичних хімікатів, про техніку безпеки та охорону здоров'я стосовно токсичних хімікатів і питаннях, пов'язаних із здійсненням Конвенції або її впливом на деякі види комерційних підприємств хімічної промисловості. ОЗХЗ також проводить щорічний курс підготовки – програму партнерства – для хіміків і хімічних інженерів з держав-членів, які є країнами з економікою, що розвивається, або перехідною економікою. Програма партнерства дозволяє отримати теоретичний і практичний досвід в галузі здійснення Конвенції, а також пройти підготовку на сучасних хімічних промислових об'єктах [8].

Таким чином, міжнародне співтовариство в ХХ столітті активно формувало нормативну базу, яка в повній мірі могла б забезпечити належний рівень хімічної безпеки, з точки зору обмеження у виробництві та використанні хімічної зброї, аж до її повного знищення. У той же час не всі країни взяли аналогічний курс вирішення цього питання. Так, у даний час 188 з 195 держав-членів ООН є учасниками КХЗ. З 7 держав, що залишилися, 2 підписали, але ще не ратифікували Конвенцію (М'янма та Ізраїль). 5 держав не підписали Конвенцію (Ангола, Північна Корея, Єгипет, Сомалі, і Сирія).

Також слід зазначити, що такі країни як Російська Федерація і США ще не завершили процес знищення існуючої хімічної зброї. У зв'язку з цим крапку в питанні безпеки від хімічної зброї ставити поки ще рано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Краткая история применения химического оружия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.opcw.org/ru/publikacii/publikacii/osnovnye-svedeniya-o-khimicheskom-razoruzhenii/>.
2. Женевский протокол 1925 года / Советский юридический словарь. Под. ред. С. Братусь, Н. Казанцев, С. Кечекьян и др. – 1953 г. – 485 с.
3. Женевский протокол о запрещении применения отравляющих газов. Справка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ria.ru/spravka/20100617/246846138.html>.
4. Пикаев А. А.. Конвенция о запрещении химического оружия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.armscontrol.ru/course/lectures06a/aap060316.htm>.
5. Кухар В. Міжнародні інструменти хімічного роззброєння // Газета «Дзеркало тижня. Україна». – 29 лютого 2008 р.
6. Теліпко В. Е., Овчаренко А. С. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 608 с.
7. Россия уничтожила 70 процентов объявленных ею запасов химического оружия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tatar-inform.ru/news/2012/11/27/339965/>.
8. Запрещение химического оружия. Факты и цифры [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.opcw.org/ru/publikacii/publikacii/fakty-i-cifry/>.

УДК 340.116

ЗАСТОСУВАННЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ ПРИНЦИПІВ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА APPLICATION OF FUNDAMENTAL PRINCIPLES IN REALIZATION OF LAW

Бахновська І.П.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри

*Вінницького торговельно-економічного інституту
Київського національного торговельно-економічного університету*

Регулюючий вплив принципів права на стадії реалізації права проявляється перш за все у тому, що саме вони окреслюють межі дії права, встановлюючи таким чином сферу дії права і вказуючи, які суспільні відносини мають залишатися поза правовим регулюванням. Через принципи права у людей формуються уявлення про вимоги права і повага до нього, розуміння цінності правового регулювання.

Ключові слова: правотлумачення, правозастосування, правозастосовна реалізація права, реалізація права, правозастосовна діяльність, основоположні принципи права.

Регулирующее влияние принципов права на стадии реализации права проявляется прежде всего в том, что именно они определяют границы действия права, устанавливая таким образом сферу действия права и указывая, какие общественные отношения должны оставаться вне правового регулирования. Через принципы права у людей формируются представления о требованиях права и уважение к нему, понимание ценности правового регулирования.

Ключевые слова: правотолкование, правоприменение, правоприменительная реализация права, реализация права, правоприменительная деятельность, основоположные принципы права.

The regulatory impact of the law in the stage of realization of law is manifested primarily in that they outline the limits of the law, thus establishing the scope of the law and pointing out that public relations should remain outside the legal regulation. Through the principles of law the individuals are understanding of the requirements of law and respect for him, understanding the value of regulation.

Key words: interpretation of law, enforcement, law enforcement realization, realization of the law, law enforcement, fundamental principles of law.

Актуальність теми дослідження. Особливу актуальність сьогодні має питання про правозастосовну й правотлумачну роль принципів права. У пошуку відповіді на нього беруть участь не тільки науковці, але й практики.

Мета цієї статті є дослідження особливостей впливу основоположних принципів права на стадії реалізації права.

Теоретичною основою дослідження стали критично осмислені положення, що містяться у працях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, які зробили відповідний внесок, зокрема це: С. Алексєєв, В. Бабаєв, В. Бабкін, О. Васильєв, Р. Давид, В. Денисов, А. Засєв, О. Зайчук, Ж.-Ж. Карбоньє, В. Карташов, Г. Кельзен, Д. Керімов, М. Козюбра, В. Копейчиков, В. Кудрявцев, Т. Кухарук, Р. Лівшиц,

О. Лукашова, Л. Луць, О. Малько, М. Марченко, М. Матузов, П. Рабінович, Ф. Решетніков, О. Скакун, В. Синюков, Л. Тіунова, Ю. Тихомиров, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Л. Явич та інші.

Реалізація права носить багатоаспектний характер і діалектично взаємопов'язана з якістю норм, ефективністю механізму їх реалізації, їх матеріальною забезпеченістю, рівнем суспільної свідомості, дієздатністю держави та її органів [8, с. 297].

Реалізацію права розглядають в двох аспектах: філософському та спеціально-юридичному. У філософському сенсі реалізація права виводиться за рамки традиційних уявлень та представляє всі будь-які можливі форми вираження права, ґрунтуючись на розрізненні права і закону, визнаючи первинність права по відношенню до держави (його правотворчої діяльності), розумінні права як міри свободи рівних суб'єктів. Філософський підхід вказує на такі форми реалізації права: 1) втілення права в нормах позитивного права, тобто в законі (саме законодавець формує право, яке реалізують суб'єкти межах прийнятих ним правових законів); 2) втілення права в правозастосовчій діяльності органами держави, особливо в судовій практиці (правозастосування права виявляється у формі індивідуально-правових актів); 3) втілення права в діяльності, пов'язаній з тлумаченням правових норм, яке виражене у формі інтерпретаційних актів, особливо в актах судового тлумачення; 4) втілення права у фактичній правомірною діяльності різних суб'єктів права.

У спеціально-юридичному сенсі реалізація права являє собою втілення приписів права в правомірну діяльність учасників регульованих правовідносин. Реалізацію права охоплюються не всі форми вираження права, на відміну від філософського підходу, а лише один з них, а саме процес перекладу вимог закону в правомірне поведінку. Реалізація права починається там, де вже є правове встановлення – норма права. При цьому норма права може бути виражена як в законодавчому акті, так і міститися в іншому джерелі права (нормативному договорі, звичаєвому праві або представлена принципом права). Здійснення тих вимог і можливостей, які складають зміст даної норми, і є реалізація права в його спеціально-юридичному розумінні.

За спеціально-юридичним підходом природа, зміст, особливості реалізації права проявляються в наступному: по-перше реалізація права за своїм змістом є правомірне поведінку адресатів права (неправомірне поведінка не реалізує право і не пов'язане з досягненням його цілей, які укладені в його нормах); по-друге реалізація права завжди пов'язана з досягненням визначеного результату (незалежно від того, використовує правореалізуючий суб'єкт суб'єктивні права або здійснює юридичні обов'язки, пов'язані з настанням певних юридичних наслідків, передбаченого нормою права. Реалізація права з цієї точки зору є фактична правомірна діяльність чи правомірні дії, пов'язані з досягненням фактичних результатів.

Юридична наука і практика довгий час не брали до уваги суб'єктивну сторону проблеми реалізації права, а тому не досить прийняти закон, що б він став працюючим. Однак психологічна школа права переконливо доводить, що право – це не тільки те, що виражено в нормах права, але й те, що сприймається психічною свідомістю людини, що керує і спрямовує його дії. Без «зіткнення» (сприйняття) з свідомістю людини, його внутрішнім світом норма права не може втілитися в реальних діях. Саме наявність певних умов (якісного законодавства, високої правової культури населення) і механізмів (юридичних процедур), які б спонукали адресатів норм діяти згідно з їх вимогами.

Для того щоб юридичні норми могли реально виконувати регулюючу функцію у суспільному житті, вони повинні втілитися у правах та обов'язках конкретних суб'єктів (адресатів норм). Досить часто реалізація прав та обов'язків полягає в суто фактичній діяльності адреса-

тів норми. Таким чином відбувається «переведення» приписів юридичних норм у ту фактичну, реальну поведінку учасників суспільних відносин, на які було спрямоване правове регулювання [2, с. 160].

У теорії права, як правило, виділяють три основні форми реалізації права: використання (при реалізації норми, що закріплює дозвіл (правомочність) на певні дії); дотримання (у випадку реалізації норми, що містить заборону); виконання (у разі реалізації норми, що встановлює певний обов'язок).

Як критерій для такої класифікації використовується спосіб правового регулювання, що лежить в основі норм, які реалізуються. Нагадаємо, що під способом правового регулювання зазвичай розуміють первинні засоби впливу на поведінку людей, пов'язані з наділенням їх суб'єктивними юридичними правами або покладанням на них суб'єктивних юридичних обов'язків. До основних способів правового регулювання належать дозвіл, заборона та зобов'язання [6, с. 408].

Проте подекуди виникають такі ситуації, коли суб'єктивні права та юридичні обов'язки не можуть бути реалізовані без додаткового «втручання». В юридичній літературі сформулювалося уявлення про приблизний перелік таких ситуацій:

- коли передбачені юридичними нормами права і обов'язки у конкретних осіб, у силу їхньої підвищеної соціальної значущості, можуть бути ними реалізовані тільки після винесення індивідуально-владного рішення державного органу (наприклад, право на підприємницьку діяльність, гарантоване Конституцією України, не може бути реалізоване без реєстрації громадянина як суб'єкта підприємницької діяльності державним реєстратором);

- коли існує спір про право і сторони не можуть дійти згоди щодо рішення про зміст своїх суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (у такому випадку права сторін не можуть бути реалізовані, доки їх обсяг не буде визначений таким правозастосовним актом у судовому рішенні);

- коли скоєно правопорушення і необхідно визначити міру юридичної відповідальності особи (наприклад, при винесенні вироку за скоєний злочин);

- коли необхідно встановити наявність або відсутність факту, що має юридичне значення (наприклад, при поданні позову про встановлення батьківства цей факт може бути встановлений тільки у судовому рішенні) [12, с. 349].

В юриспруденції таке додаткове «втручання» отримало назву правозастосування [4, с. 3-12]. І саме якщо реалізація норми включає в себе таку стадію, як правозастосування, вплив принципів права на процес реалізації права є найбільш відчутним. Так, Б. В. Малишев і О. В. Москалюк слушно підкреслюють, що основну змістовну наповненість вимоги доцільності правозастосування можна звести до дотримання суб'єктом правозастосування основоположних принципів права, оскільки саме ці принципи становлять основу права, є його ідейним наповненням, а також головними цінностями – цілями [9, с. 25]. Крім того, слід зауважити, що принципи права відіграють важливу роль у прийнятті правових рішень, дозволяючи зберігати цінності максимальної визначеності, формальності і передбачуваності права [11, с. 61].

У цілому слід зазначити, що метою правового регулювання завжди є досягнення добровільного дотримання правових вимог. Більшість правових норм дійсно не потребують для їх реалізації зовнішнього втручання держави в особі уповноважених органів за умови, що рівень правосвідомості суб'єктів правовідносин достатньо високий, вони визнають необхідність підкорюватися правовим вимогам, результатом чого є добровільне виконання його приписів, безпосередня реалізація правових норм.

У досягненні цієї мети особливо роль відіграють принципи права, оскільки саме вони формують повагу до права, відношення до нього як до загальносоціальної цін-

ності, виконуючи тим самим ціннісну функцію на стадії реалізації права. Саме через принципи права, в яких знаходять концентрований вираз визнані у суспільстві цінності, право сприймається як втілення ідей свободи, рівності, гуманізму, справедливості. Через принципи права у людей формуються уявлення про вимоги права і повага до нього, визнання його легітимності та розуміння цінності правового регулювання. Крім того, принципи права як елемент його змісту приймають разом з нормами права участь у здійсненні правом його юридичних функцій – регулятивної та охоронної.

Діяльність переважної більшості юристів-практиків пов'язана з втіленням норм права в життя, з реалізацією права, в тому числі і з правозастосуванням. В залежності від характеру реалізації права можна виділяти безпосередню і правозастосовну форми (способи) реалізації права. Безпосередня реалізація права – процес реалізації суб'єктами суб'єктивних прав та юридичних обов'язків без участі правозастосовних органів. Правозастосовна реалізація права – процес реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків громадянами і організаціями за участю правозастосовних органів. При визначенні покарання на суд покладається завдання застосовувати в системі покарань однаковість у правозастосовній діяльності що є важливим засобом забезпечення законності та справедливості і це виявляється в тому, що жодне покарання не може визначатися довільно, його вид, межі (розміри), порядок та підстави застосування можуть бути передбачені тільки в законі.

Отже, інтерпретаційна діяльність юристів є важливою складовою частиною правозастосовного процесу. Вона притаманна і іншим формам реалізації права, наприклад нормотворчої, законодавчої тощо. Правильність і обґрунтованість тлумачення норм права – неодмінна умова правильності та ефективності реалізації права, дотримання законності. Будь-яке неправильне, необґрунтоване, суб'єктивне тлумачення норм права веде зазвичай до нормативно необґрунтованого рішення, до незаконних дій. Особливо слід підкреслити, що ґрунтовне знання способів і прийомів тлумачення (інтерпретації) норм права, відображених у різних юридичних документах, які обслуговують правове регулювання (правозастосовні акти, в тому числі судові рішення, вироки, а також договори довіреності, заповіти тощо), досить актуально в наш час – в умовах судової реформи, активного впровадження в судові процеси принципу змагальності, який передбачає вміння обґрунтувати те чи інше розуміння норм права, високу юридичну кваліфікацію. Тлумачення (інтерпретація) норм права супроводжує весь правотворчий процес, а також діяльність по обліку і систематизації законодавства. Таким чином, тлумачення має значну питому вагу в діяльності юристів-практиків.

Суб'єктами які здійснюють впровадження основоположних принципів у юридичну практику України є Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції, а безпосередня реалізація даних установчих норм виражається у здійсненні нормативно-ціннісних орієнтацій, правових установок, що сформувалися на основі політичних і правових ідеалів, що містяться у вихідних правових величинах. Принципи права, безпосередньо закріплені у нормі, відрізняються більшим ступенем деталізації, формалізованості своїх вимог [13, с. 124].

В Україні необхідність оцінки позитивного права на відповідність принципам права була визнана через надання прямої дії нормам Конституції України. Так, у літературі, зокрема, виділяють такі напрями прямої дії Конституції України:

- 1) визнання нормативно-правових актів, питання про конституційність яких віднесене до повноважень Конституційного Суду України, неконституційними цим Судом;
- 2) застосування судами загальної юрисдикції поло-

жень Конституції і незастосування ними будь-яких нормативно-правових актів, що суперечать Конституції;

3) визнання судами загальної юрисдикції нечинними нормативно-правових актів, питання про конституційність яких не належить до компетенції Конституційного Суду України;

4) припинення судом загальної юрисдикції провадження у справі та звернення до Верховного Суду на предмет подальшого вирішення Конституційним Судом питання про конституційність акта, питання про конституційність якого віднесене до повноважень Конституційного Суду;

5) скасування рішення суду, винесеного на підставі нормативно-правового акта, що суперечить Конституції [10, с. 324].

Як уже зазначалося, оцінка позитивного права на відповідність принципам права не є виключною компетенцією органів конституційного судового контролю. Кожний суд загальної юрисдикції має оцінювати позитивне право, що підлягає застосуванню при вирішенні конкретної справи. Оцінка позитивного права судом загальної юрисдикції може бути як спеціальним предметом розгляду (в Україні такі справи належать до юрисдикції адміністративних судів), так і необхідним етапом у розгляді будь-якого іншого судового спору на етапі визначення юридичної основи справи.

В правотворчості неможливо без тлумачення, оскільки до розвиненої системи права більшість норм видаються так чи інакше пов'язані (її зміст та форма, в якій ця норма повинна бути втілена) з багатьма вже існуючими правовими нормами і вони остаточно стають зрозумілими лише після ретельного вивчення вже наявного законодавства з відповідного питання. Процес тлумачення є також необхідною передумовою, попередньої стадією реалізації правових норм. Тлумачення правових норм являє собою складне явище інтелектуального характеру, спрямоване на пізнання і пояснення змісту права. З приводу визначення його змісту в юридичній літературі поки що немає єдності думок. Існуючі точки зору з цього питання можна згрупувати наступним чином: 1) тлумачення є з'ясування змісту правових норм; 2) сутність тлумачення складає роз'яснення норм права;

3) тлумачення являє собою з'ясування та роз'яснення норм права.

Норми права мають загальний і абстрактний характер, що дозволяє охопити регулюванням якщо не нескінченні, то безліч конкретних ситуацій, відносин, які завжди відрізняються один від одного в тому чи іншому аспекті. Різноманітність ситуацій породжує різноманіття питань юридичного характеру, відповіді на які покликає не дати тлумачення. Функціональний зв'язок норм права з дійсністю не виявляється автоматично, він є складним. Складність ця обумовлена двома причинами: по-перше, відображення дійсності в нормах права опосередковано державною волею, вираженою в нормах права, по-друге, на зв'язок регульованих суспільних відносин і відповідних норм права впливає ряд «побічних» факторів (співвідношення класових сил, політика держави, партій, інтереси класові та групові, рівень правосвідомості, соціальні очікування в суспільстві, традиції, складена система права та інше). Істина ж незалежна від класових інтересів і потреб людей, традицій та іншого [14, с. 16].

На думку науковців, «правові норми не є простим відтворенням дійсності, її фотографуванням: вони відображають дійсність не дзеркально мертво, а творчо активного. Інакше правові норми були б простим знімком дійсності і в силу цього не могли б відповідним чином впливати на цю дійсність» [7, с. 193].

З встановленням істини пов'язано не тільки формування, але й реалізація права. Так, при застосуванні норм права встановлюється істина знань про обставини, до яких

застосовується норма права. Істина повинна бути досягнута і при тлумаченні норм права. У цьому випадку норми права виступають як об'єкт пізнання, об'єкта, який знаходить відображення в нашій свідомості, мисленні. Однак при цьому ми встановлюємо не дійсність норм права, а їх дійсне зміст, сенс. Кожна норма в нормативно-правових актах поєднана з іншими нормами тісними логічними зв'язками.

Є. В. Васьковський зазначає, що не тільки логічний зв'язок з іншими нормами, але й місце, що займає норма серед них і взагалі в системі законодавства, відображається на її значенні. Крім того, кожен закон чимось викликаний, на чомусь заснований, має свою причину або, як прийнято висловлюватися, основу, засадниче положення. У логічному сенсі таким засадничим положенням слугує певне загальне юридичне положення, з якого вона впливає, як логічно необхідний наслідок, як висновок з великої посилки силіогізму. Це загальне положення й є юридичним принципом [5, с. 207].

Саме завдяки впливу основоположних принципів на правотворчий процес та на реалізацію права, правова норма є активним інструментом дійсності. Такі принципи формалізують і виражають правосвідомість громадянського суспільства, що, у свою чергу, породжує особливий статус конституцій сучасних держав у системі юридичних джерел права. Юридичні джерела права значною мірою виступають як результат взаємодії правосвідомості і юридичної практики, опосередкованої через діяльність юридичних інституцій. При тлумаченні відбувається процес пізнання змісту норм права або різних юридичних документів (договорів, рішень та вироків судів). Зміст норми буде реалізований з глибоким розумінням його сутності,

а не формально й поверхнево. Тлумачення і застосування конкретних норм окремо від принципів права представляло б собою юридичну помилку [5, с. 107].

Принципи тлумачення як основні ідеї, представляють в формі ідеології та можуть бути виражені у вигляді як принципів, так і цінностей, які повинні бути реалізовані в ході тлумачення. Кожній цінності відповідає свій принцип, завдяки якому реалізовується названа цінність.

Розглядаючи питання щодо впливу основоположних принципів права на реалізацію права, слід вказати на можливість здійснення принципами права безпосереднього регулятивного впливу на суспільні відносини у випадку існування прогалин у позитивному праві.

Висновок. Вплив основоположних принципів права на реалізацію права на такій її стадії, як правозастосування, проявляється також у необхідності оцінки позитивного права на відповідність принципам права. Цей напрям реалізується принципами права на етапі встановлення юридичної основи вирішення справи. За наявності норми позитивного права, яка врегульовує випадок, що розглядається, правозастосовець має оцінити її на відповідність принципам права. У випадку виявлення колізії між нормами права її вирішення також має здійснюватись через звернення до принципів права як вимог до правового регулювання, оскільки наявність колізії свідчить про порушення одного з принципів правової системи – системності правового регулювання. Потрібно зазначити, що на відміну від норм права принципи права жорстко не фіксують зміст поведінки, вони здатні більш швидко реагувати на зміни суспільного життя, а отже застосування і тлумачення норм права має відбуватися відповідно до принципів права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александров Н. Г. Законность, правоотношения в социалистическом обществе / Н. Г. Александров. – М. : Госюриздат, 1955. – 176 с.
2. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2-х т. / С. С. Алексеев. – Свердловск : Изд-во Сверд. юрид. ин-т, 1972. – Т. 1. – 395 с.
3. Бородянский В. И. Гносеологический аспект исследования механизма взаимодействия принципов и норм гражданского права / В. И. Бородянский // Государство и право. – 2002. – № 5. – С. 107.
4. Бочаров Д. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми : проблемні лекції / Д. Бочаров. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. – С. 3–12.
5. Васьковський Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов / Е. В. Васьковський. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – 508 с.
6. Загальна теорія держави і права ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
7. Иоффе О. С., Грибачов В. П. Пределы осуществления субъективных гражданских прав // Советское право и государство. – 1964. – № 1. – 193 с.
8. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методичні питання) : дис. докт. юрид. наук : 12.00.01; 12.00.02 / А. М. Колодій. – Київ, 1999. – 373 с.
9. Малишев Б. В. Застосування норм права (теорія і практика) / Б. В. Малишев, О. В. Москалюк ; під ред. Б. В. Малишева. – К. : Реферат, 2010. – 260 с.
10. Методологія тлумачення нормативно-правових актів України ; відп. ред. В. Г. Ротань. – К. : Юрид. книга ; Севастополь ; Ін-т юрид. дослід., 2008. – 848 с.
11. Правоприменение: теория и практика / Отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М. : Формула права, 2008. – 432 с.
12. Теория государства и права ; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд.] – М. : Спарк, 2000. – 511 с.
13. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. І. Фулей. – Львів, 2003. – 253 с.
14. Черданцев А.Ф. Толкование права и договора : учеб. пособие для вузов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 16 с.